

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΛΕ'

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1964

ΤΕΥΧΟΣ Γ'

ΜΟΖΑΡΑΒΙΚΟΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ

5. Ἡ Ἄναφορὰ (Illatio) μέχρι καὶ τῆς ἀφηγήσεως τῆς συστάσεως.

18. Ἐπηκολούθει εὐθὺς ἡ Illatio ἀντίστοιχος πρὸς τὴν Γαλλικανικὴν Immolatio ἢ Contestatio. Ἐξηγέθη ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ὁ ἄρτος Illatio προ-ῆλθεν ἐκ λάθους περὶ τὴν ἀντιγραφὴν τοῦ ἄρτου Immolatio. Ἄλλ' ὡς λέγει ὁ Leclercq⁴¹, εἰς οὐδὲν τῶν Μοζαραβικῶν χειρογράφων ἀπαντᾷ ὁ ἄρτος Immolatio, ἀλλὰ πάντα ταῦτα μαρτυροῦσι περὶ τοῦ ἄρτου Illatio παραγομένου ἐκ τοῦ συγγενοῦς πρὸς τὸ Offerre ρήματος inferre (inlatio, illatio). Ὁ ἄρτος λοιπὸν μαρτυρούμενος καὶ ὑπὸ τοῦ Ἰσιδώρου εἶναι ἀντίστοιχος καὶ σχεδὸν ταυτόσημος πρὸς τὸν ἑλληνικὸν ἄρτον Ἀναφορὰ. Ἡ Illatio κατὰ τὸν Ἰσιδώρον περιελάμβανεν οὐ μόνον τὸν Πρόλογον, ἀλλὰ καὶ τὸν Ἐπινίκιον καὶ τὴν μετὰ τὸν Ἐπινίκιον εὐχὴν, ἐν ᾗ ἡ ἀφήγησις καὶ οἱ λόγοι τῆς συστάσεως τοῦ μυστηρίου, ἀριθμουμένη λοιπὸν ὑπ' αὐτοῦ πέμπτη εὐχὴ τῆς λειτουργίας⁴².

Ὁ διάλογος, διὰ τοῦ ὁποῦ εἰς πάσας τὰς λειτουργίας εἰσάγεται ἡ εὐχαριστήριος εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς, δὲν εἶναι ὁ συνήθης, ἀλλὰ παρουσιάζεται μοναδικὸν παράδειγμα κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ αὐτοῦ, ὅμοιον τοῦ ὁποῦ ἐν οὐδενὶ ἄλλῳ λειτουργικῷ τύπῳ ἀπαντᾶται. Κατὰ τὸ Missale mixtum ὁ ἱερεὺς κλινόμενος μετὰ συνεζευγμένων χειρῶν λέγει: «Εἰσελεύσομαι εἰς τὸ θυσιαστήριον τοῦ Θεοῦ. Ἀπόκρ. Πρὸς τὸν Θεὸν τὸν εὐφραίνοντα τὴν νεότητά μου. Ὁ πρεσβύτερος τίθησιν ἔπειτα τὴν χεῖρα αὐτοῦ ὑπὲρ τὸ ποτήριον: Τὰ ἔτα πρὸς τὸν Κύριον. Ἀπόκρ. Ἔχομεν πρὸς τὸν Κύριον. Καὶ πάλιν ὁ πρεσβύτερος: Ἄνω τὰς καρδίας. Ἀπόκρ. Ὑψοῦμεν πρὸς τὸν Κύριον. Καὶ ὁ πρεσβύτερος κλινόμενος μεθ' ἡνωμένων τῶν χειρῶν: Ἐὖ Θεῷ καὶ Κυρίῳ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστῷ, τῷ Υἱῷ τοῦ Θεοῦ, τῷ ἐν οὐρανοῖς ἀξιότιμος αἰνός καὶ ἀξίας εὐχαριστίας ἀναπέμψωμεν. Λέγων δὲ τὰς τελευταίας λέξεις ὑψοῖ τὰς χεῖρας ὁ ἱερεὺς. Ἀπόκρ. Ἄξιον καὶ δίκαιόν ἐστιν». Κατὰ τὸ Liber ordinum⁴³, ἀντί

41. Ἐνθ' ἄνωτ. στήλη 682.

42. Ἐνθ' ἄνωτ. «Quinta denique infertur Illatio in sanctificatione oblationis, in qua etiam et ad Dei laudem terrestrium creaturarum virtutumque coelestium universitas provocatur et Hosanna in excelsis cantatur, quod Salvatore de genere David nascente salus mundo usque ad excelsa pervenerit».

43. Férotin σελ. 236 παρὰ Jungmann ἐνθ' ἄνωτ. III σελ. 20 ὑποσ. 24.

μόνου τοῦ Χριστοῦ εὐρηται ὀλόκληρος ἡ Τριάς ὡς ἔπεται: «Τῷ Θεῷ καὶ Κυριῷ ἡμῶν, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι ἀξίους αἰῶνες...». Παρεισάγεται δηλαδὴ ἐν τῷ Διαλόγῳ καὶ ὁμολογία πίστεως πρὸς τὴν Τριάδα, ὡς ἐν τῇ Βυζαντινῇ λειτουργίᾳ εἰς τὴν ἀπόκρισιν τοῦ λαοῦ⁴⁴.

19. Ἡ ἐπακολουθοῦσα εὐχαριστήριος εὐχή, ἡ «Platio» εἶναι δι' ἐκάστην Κυριακὴν καὶ ἑορτὴν διάφορος καὶ προσιδιάζουσα εἰς αὐτήν. Οὕτω κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Γεννήσεως τοῦ Κυρίου ἔχει κατὰ πίστην μετάφρασιν ὡς ἑξῆς:

«Ἄξιον καὶ δίκαιόν ἐστι νὰ ἀναπέμπωμεν εἰς τὴν παντοδυναμίαν καὶ εἰς τὴν χρηστότητά σου, ἐπεικέστατε Πάτερ, ὅσους θὰ ἔδιδες ὕμνους νὰ ἀναπέμπωμεν. διότι κατὰ ἡμέραν ταύτην οὐχὶ πρὸ πολλῶν ἐτῶν, ὅς ἐαυτῷ καὶ σοὶ ἀεὶ ἦν, ἡμῖν ἐγεννήθη, ὁ Χριστὸς Ἰησοῦς ὁ Υἱὸς σου, ἐγένετο τῆς σῆς παιδίσκης υἱός, ὁ Κύριος τῆς μητρὸς αὐτοῦ, γόνος τῆς Μαρίας, καρπὸς τῆς Ἐκκλησίας, ὅς παρ' αὐτῆς ἐσθιεται καὶ ὑπ' αὐτῆς λαμβάνεται· ὅς δι' αὐτῆς [τῆς Μαρίας] βραχὺς προέρχεται, δι' αὐτῆς θαυμαστῶς διευρύνεται. Αὐτὸς σωτηρίαν τοῖς λαοῖς εἰργάσατο, τοῖς λαοῖς τούτοις. Ἐκείνη ἐν γαστρὶ τὴν ζωὴν ἐβάστασεν· αὕτη [ἡ ἐκκλησία] ἐν τῷ βαπτίσματι· εἰς τὰ μέλη ἐκείνης ὁ Χριστὸς ἐνεχύθη, εἰς τὰ ὕδατα ταύτης ὁ Χριστὸς παρέχεται ἔνδυμα. Δι' ἐκείνης, ἦτις ὑπῆρχε, γεννᾶται, δι' αὐτῆς ἦτις ἀπώλλυτο ἔρχεται. Ἐν ἐκείνῃ ὁ λυτρωτὴς τῶν ἔθνῶν ζωοποιεῖται, ἐν ταύτῃ τὰ ἔθνη ζωοποιοῦνται. Δι' ἐκείνης ἤλθεν, ἵνα ἄρη τὰς ἁμαρτίας, δι' αὐτῆς ἤρε τὰς ἁμαρτίας, δι' ἧς ἤλθε. Δι' ἐκείνης ἡμᾶς ἔκλαυσε, διὰ ταύτης ἡμᾶς ἰάσατο κ.λ.π... Ὅθεν αὕτη ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ μακαρία καὶ ἐνδόξω ἀϊδιότητι ἰσταμένη [ἡ Θεοτόκος] τοῦτον καὶ μετὰ σοῦ, παντοδύναμη Πάτερ, καὶ μετὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος βασιλεύοντα συνδοξάζει μετὰ πάντων τῶν Ἀγγέλων καὶ λέγει Ἄγιος, ἅγιος, ἅγιος...»⁴⁵.

Εἰς τὴν ἀνωτέρω εὐχὴν ἀντιλαμβάνεται τις τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὕφους, τοῦ ἐπιτετηδευμένου καὶ ρητορικοῦ, καὶ τοῦ μήκους τοῦ ὑπερμέτρου οὐχὶ σπανίως, ἅτινα διακρίνουσι τὰς εὐχὰς τοῦ Μοζαραβικοῦ τύπου. Σημειωτέον, ὅτι ἡ ὡς ἄνω εὐχὴ δὲν παρατίθεται ὀλόκληρος, ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῷ τῷ κειμένῳ τοῦ Hammond εἰς τὸ σημεῖον, ἔνθα γράφεται κ.λ.π. προστίθεται. *Explicit ita* (=ἀνακτιούσει οὕτω).

Δεῖγμα τῆς εἰς ἑορτὰς ἁγίων Platio παραθέτομεν ἐκ τῆς λειτουργίας εἰς τὸν ἀπόστολον Ἰάκωβον, τὸν υἱὸν τοῦ Ζεβεδαίου, ἄλλοτε πάτρωνα τῆς Ἰσπανίας, λαμβάνοντες αὐτὸ ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Dix⁴⁶ συντομώτερον τοῦτο:

«Ἄξιον καὶ δίκαιον εὐχαριστεῖν σοὶ ἀεὶ, ὦ ἅγιε Κύριε, Πάτερ αἰῶνιε,

44. «Ἄξιον καὶ δίκαιόν ἐστι προσκυνεῖν Πατέρα Υἱὸν καὶ ἅγιον Πνεῦμα, Τριάδα ὁμοούσιον καὶ ἀχώριστον». Brightmann μν. ἔργ. σελ. 384.

45. Hammond ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 324.

46. Μν. ἔργ. σελ. 554.

ἀΐδιε Θεέ, διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ Υἱοῦ σου, τοῦ Κυρίου ἡμῶν, ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ ὁποίου ὁ ἐκλεκτὸς δοῦλός σου Ἰάκωβος ἰάσατο τὸν ἀσθενῆ, τὸν κράζοντα πρὸς αὐτὸν [κατὰ διήγησιν συναξαρίου] ἔταν ἐσύρετο πρὸς τὸν θάνατον καὶ διὰ τοῦ θαύματος τούτου τοσοῦτον συνεκίνησε τὴν καρδίαν τοῦ χλευάζοντος αὐτόν, ὥστε ὠδήγησε τοῦτον, ἵνα ἐπιτύχη τὴν δόξαν τοῦ μαρτυρίου, ὅταν ἐδιδάχθη τὰ μυστήρια τῆς πίστεως. Οὕτως ὁ Ἰάκωβος ἐσφάγη ἀποκεφαλίσθεις διὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ Υἱοῦ σου, ἀχθεις ἐν εἰρήνῃ εἰς αὐτόν, δι' ὃν ὑπέστη θάνατον. Διότι αὐτὸς εἶναι ὁ Μονογενὴς σου Υἱός, ὃς ἔδωκε τὴν ζωὴν αὐτοῦ λύτρον ὑπὲρ πολλῶν. Δι' οὗ, ὦ Θεέ Πάτερ, διέταξας, ἵνα συγχωρηθῶσιν αἱ ἁμαρτίαι μας. Πρὸς ὃν Ἄγγελοι καὶ Ἀρχάγγελοι ἐπαξίως ἀποδίδουσιν ἀπαύστως ὕμνους λέγοντες « Ἅγιος κ.λ.π. ».

20. Ὁ ἐπακολουθῶν ἐπινίκιος ἔχει συνήθως ἐν τῇ Μοζαραβικῇ λειτουργίᾳ ὡς ἐξῆς: Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος, Κύριε ὁ Θεὸς Σαβαώθ, πλήρεις εἰσὶν οἱ οὐρανοὶ καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης τῆς μεγαλειότητός σου, Ὡσαννά τῷ Υἱῷ Δαβίδ, Ὡσαννά ἐν τοῖς Ὑψίστοις. Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου. Ὡσαννά ἐν τοῖς Ὑψίστοις. Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριε ὁ Θεός⁴⁷. Παραλλάσσει ἕμωσ καὶ οὗτος ἐνίοτε κατὰ τὰς ἐορτάς. Οὕτως ἡ ἐν τῇ ἐορτῇ τοῦ Πάσχα μορφή αὐτοῦ ἔχει ὡς ἔπεται:

Ἅγιος, Ἅγιος, Ἅγιος, Κύριε ὁ Θεός. Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος ὁ Θεὸς Σαβαώθ. Πλήρης εἰσὶν οἱ οὐρανοὶ καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης τῆς Μεγαλειότητός σου. Ὡσαννά τῷ Υἱῷ Δαβίδ. Ὡσαννά ἐν τοῖς Ὑψίστοις. Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος. Σέ, Κύριε, ὑμνεῖ πᾶσα ἡ δύναμις τῶν οὐρανῶν καὶ ἡ στρατιὰ τῶν ἀγγέλων. Σοὶ ὕμνον ἀναπέμπουσι τὰ μελίρρυτα ἄσματα τῶν ἁγίων. Σοὶ ψάλλουσιν οἱ χοροὶ τῶν παρθένων καὶ ἡ ὁμήγυρις τῶν ὁμολογητῶν. Σοὶ γόνυ κλίνουσι τὰ οὐράνια, τὰ ἐπίγεια καὶ τὰ καταχθόνια. Αἰνοῦσί σε τὸν βασιλέα πάντων τῶν αἰώνων. Ὡσαννά ἐν τοῖς Ὑψίστοις⁴⁸.

Ἄλλοτε ὁ ἐπινίκιος ἐψάλλετο ὑπὸ παντὸς τοῦ λαοῦ, ὡς ἐν τῇ Ἀνατολῇ.

21. Post sanctus. Ὁ τίτλος οὗτος σημαίνει πάντοτε ἐν Ἰσπανίᾳ, ὡς καὶ ἐν τῷ Γαλλικανικῷ τύπῳ, τὸ τμήμα τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀναφορᾶς, ἕπερ εἶναι παράφρασις τοῦ Sanctus καὶ ἀρχίζει συνήθως διὰ τοῦ Vere sanctus, ὡς ἐν ταῖς Ἀνατολικαῖς λειτουργίαις, ἀποτελεῖ δὲ καὶ τὴν μετάβασιν εἰς τὴν ἀφήγησιν καὶ τοὺς λόγους τῆς συστάσεως. Εἶναι συνήθως βραχὺ καὶ ποικίλλει πάσας τὰς ἡμέρας. Παράδειγμα λαμβάνομεν πάλιν ἐκ τῆς κατὰ τὴν ἐορτὴν τοῦ ἁγίου Ἰακώβου, παρατιθέμενον ὑπὸ τοῦ Leclercq⁴⁹ ἐν πρωτοτύπῳ, ἔχον ἐν μεταφράσει ὡς ἔπεται:

47. Hammond ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 326.

48. Leclercq ἐνθ' ἄνωτ. στήλ. 683.

49. Αὐτόθι στήλ. 684.

«Ἄγιος ἀληθῶς, εὐλογημένος ἀληθῶς (Vere sanctus, vere benedictus) ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ὁ Υἱός σου, ὃν ὁ Ἰάκωβος ἐγκαταλιπὼν τὸν Πατέρα αὐτοῦ Ζεβεδαιὸν ἠκολούθησεν, ἵνα σφόδρα ἀγαπήσας καταστῆ ἐκλεκτὸς ἐν τῷ βίῳ, καθαρὸς τὴν συνείδησιν, δόκιμος ἐν τῇ διδασκαλίᾳ. Εἶτα οὕτω τὴν σοφίαν συνιστῶν δι' ἔργων δι' Αὐτὸν ἀπέθανε ἀποτιμηθείσης τῆς κεφαλῆς, ὃν ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ ὑπὲρ πάντων ἐγίνωσκε τὴν ψυχὴν θέμενον Χριστὸν τὸν Κύριον, ᾧ τιμὴ καὶ δόξα ἐστὶ εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.»

Ἄλλοτε ὁμοῦς ἡ εὐχὴ αὕτη δὲν κατέληγεν εἰς δοξολογίαν, ὡς ἀνωτέρω, ἀλλ' εἶχεν ὡς συνέχειαν τὴν ἀφήγησιν καὶ τοὺς λόγους τῆς συστάσεως. Εἰς τὴν ἀφήγησιν δέ, μολονότι ἐπιγράφεται αὕτη εἰς τὰ Μοζαραβικὰ χειρόγραφα Post pridie, δὲν περιέχει τὴν φράσιν ταύτην, ἀλλ' ἀρχίζει διὰ τῆς καὶ ἐν ταῖς Ἀνατολικαῖς λειτουργίαις φράσεως: «Ὁς τῇ νυκτὶ ἦ παρεδίδοτο». Εἰς χρονολογίαν δὲ μὴ δυναμένην νὰ καθορισθῇ ἐπακριβῶς, κατὰ δὲ τὸν Leclercq⁵⁰ μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰσιδώρου καὶ πρὸ τοῦ δεκάτου αἰῶνος συμπίπτουσαν, εἰσῆχθη κατὰ δάνειον ἐξ Ἑλληνικῶν λειτουργικῶν εὐχῆ ἀρχομένη διὰ τῆς φράσεως «Adesto, adesto, Jesu bone Pontifex». Οὕτω ἡ Post sanctus εὐχὴ τῆς λειτουργίας τῶν Χριστουγέννων, ὡς παρατίθεται ὑπὸ τοῦ Hammond⁵¹ ἔχει κατὰ πιστὴν μετάφρασιν ὡς ἔπεται:

Ἄγιος ἀληθῶς, ἀληθῶς εὐλογημένος ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ὁ ἐλθὼν ἐκ τῶν οὐρανῶν, ἵνα ἀναστραφῇ ἐν τῇ γῆ, σὰρξ ἐγένετο, ἵνα οἰκήσῃ ἐν ἡμῖν Χριστὸς Κύριος καὶ λυτρωτὴς αἰώνιος. Πάρεσο, πάρεσο (adesto, adesto) Ἰησοῦ, ἀγαθὲ ἀρχιερεῦ ἐν μέσῳ ἡμῶν, ὡς ὑπῆρξες ἐν μέσῳ τῶν μαθητῶν σου: ἀγίασον † ταύτην τὴν προσφορὰν † ἵνα ἡγιασμένην † λάβωμεν διὰ χειρὸς τοῦ ἀγίου σου ἀγγέλου, Κύριε καὶ λυτρωτὰ αἰώνιε.

Ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς τῇ νυκτὶ ἦ παρεδίδοτο ἔλαβεν ἄρτον καὶ εὐχαριστήσας ἠλόφγησε καὶ ἔκλασε καὶ ἔδωκε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ λέγων: Λάβετε καὶ φάγετε. Τοῦτό ἐστὶ τὸ Σῶμά μου, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν διδόμενον (ἐνταῦθα ὑψοῦται τὸ σῶμα). Ὁσάκις ἂν ἐσθίητε, τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν † ἀνάμνησιν. Ὁμοίως καὶ τὸ ποτήριον μετὰ τὸ δειπνῆσαι λέγων: Τοῦτό † ἐστὶ τὸ ποτήριον τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐν τῷ ἐμῷ αἵματι, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν καὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον εἰς ἄφεςιν ἁμαρτιῶν. (ἐνταῦθα ὑψοῦται τὸ ποτήριον κεκαλυμμένον μετὰ τῆς filiola (=τοῦ καλύμματος)). Ὁσάκις ἂν πίνητε, τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν † ἀνάμνησιν. Ἀπόκρ. Ἀμήν. Ὁσάκις ἂν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο πίνητε, τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλλετε, ἕως ἂν ἔλθῃ ἐν δόξῃ † ἐκ τῶν οὐρανῶν. Ὁ χορὸς Ἀμήν».

Κατὰ τὸν Jungmann⁵² τὸ Ἀμήν ἐπαναλαμβάνεται ἐνταῦθα ὑπὸ τοῦ

50. Αὐτόθ. στήλ. 685.

51. Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 327.

52. Ἐνθ' ἀνωτ. III σελ. 121 ὑποσ. 13.

χοροῦ τρίς, εἶναι δὲ δάνειον ἐκ τῆς Συροβυζαντινῆς λειτουργίας ληφθὲν πρὸ τῶν μέσων τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος, πρὶν ἢ δηλαδὴ οἱ ἝΑραβες ἀποκλείσωσι τὸν πλοῦν τῆς Μεσογείου. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Post pridie* παρατηρεῖ ὁ Dix⁵³, ὅτι ὁ Dom Férotin εὔρε δίς, ἅπαξ εἰς τὸ *Liber Ordinum* (τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος) καὶ τὸ δεύτερον ἐν χειρογράφῳ τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος τὸ κείμενον εἰς ἐλαφρῶς διάφορον μορφήν, ἐξ οὗ συνεπέραναν, ὅτι οἱ λόγοι τῆς συστάσεως ἐν τῷ Μοζαραβικῷ τύπῳ μετεβλήθησαν εἰς τι σημεῖον ἀπὸ τῆς συνήθους ἐν τῷ Δυτικῷ τύπῳ μορφῆς *Qui pridie* εἰς τὸν ἀνατολικὸν τύπον «Τῆ νυκτὶ ἤ...». Ὁ ἤδη δὲ χρησιμοποιούμενος ἐν τῇ Μοζαραβικῇ λειτουργίᾳ ρωμαϊκὸς τύπος εἰσήχθη κατὰ τὸν Dix ἐν ἔτει 1500.

6. Ἀνάμνησις καὶ ἐπίκλησις.

22. Κατὰ τὸν Lietzmann⁵⁴ παρατηροῦμεν καὶ ἐν τῇ Μοζαραβικῇ λειτουργίᾳ τὴν αὐτὴν παρακμὴν τῆς Ἀναμνήσεως, τὴν ὁποίαν καὶ ἐν τῇ Γαλλικανικῇ. Ἐν τῷ Μοζαραβικῷ τύπῳ ἀπαντῶμεν παρὰ τὸ πλῆθος τῶν λειτουργιῶν αὐτοῦ εἰς σχετικῶς πολὺ μικρὸν ἀριθμὸν λειτουργιῶν τὴν Ἀνάμνησιν, εἰς τὰ κείμενα δ' αὐτῶν ἔχομεν σαφῆ τὴν ἐνδειξιν τῆς διαλύσεως τῆς παλαιᾶς ἀκριβοῦς μορφῆς εἰς ἀορίστους γενικὰς εὐχὰς ἢ εἰς τοιαύτας, αἵτινες ἐκκλίνουσι ἀπὸ τοῦ θέματος τῆς Ἀναμνήσεως. Αἱ Ἀναμνήσεις, ἐν ταῖς ὁποίαις μόνον τὸ Πάθος μνημονεύεται, δύνανται νὰ ἀναχθῶσιν εἰς μορφήν συγγενῆ πρὸς τὴν τῆς Γαλλικανικῆς λειτουργίας. Τοιαύτη τις εἶναι ἡ ὑπ' ἀριθ. 607 τοῦ *Mis-sale Mozarabicum* ἔχουσα οὕτως ἐν μεταφράσει:

Ἐχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν, παντοδύναμε Πάτερ ἄγιε, τοσοῦτους τοῦ Πάθους θριάμβους, ἱκετευτικῶς δεόμεθα, ἵνα τὸ Πάσχα τοῦτο, ὅπερ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ὁ Υἱός σου, θυσίαν ζῶσαν συνέστησε καὶ ἐτελείωσε, γένηται ἡμῖν εἰς προστασίαν σωτηρίας καὶ ζωῆς· ἵνα ἁγιαζόμενος ἐν ταῖς ἱεραργίαις ὁ λαὸς εἰς τὰ θυσιαστήριά σου τὰ δῶρα τῆς προσφορᾶς σου ἀρεστὰ κατασφραγίσῃ».

Καὶ ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 971.

«Μεμνημένοι, Χριστέ, τοῦ μυστηρίου τοῦ ἐνδόξου παθήματός σου, ἐν τῷ ὁποίῳ καταπολεμηθεῖσας τὰς ἐξουσίας τοῦ ἀέρος ποιεῖς διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ σου νὰ θριαμβεύωμεν καὶ ἡμεῖς κατὰ τῶν ἀδικιῶν αὐτῶν, διότι, ὅταν σὺ ἡ κεφαλὴ ἡμῶν ὑψώνετο ἐπὶ τοῦ σταυροῦ διηνοιχθῆ ἐλευθέρᾳ ἀνοδος ζωῆς ἡμῖν — ἡ δὲ ἀνθρωπίνη φύσις σου ἐκ γῆς ἀναληφθεῖσα συναιώνιος ἐγένετο τῷ Πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας». Εἰς τὰς Ἀναμνήσεις ταύτας μνημονεύεται μὲν τὸ Πάθος, ἀλλὰ τονίζεται ἰδίᾳ ὁ θριαμβευτικὸς αὐτοῦ χαρακτήρ, τοῦθ' ὅπερ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰς Συριακὰς λειτουργίας.

53. Mn. ἔργ. σελ. 554 ὑποσ. 3.

54. Messe... σελ. 62.

Ἐπίσης καὶ ἀριθμὸς Ἀναμνήσεων, ἐν ταῖς ὁποίαις διακρίνεται ἀπὴ-
χρησις τῶν Αἰγυπτιακῶν τοιούτων, διότι χρησιμοποιοῦνται ἐν αὐταῖς τὰ ρή-
ματα πιστεύομεν, καταγγέλλομεν, ὁμολογοῦμεν, ὡς ἐν ταῖς λειτουργίαις τοῦ
Μάρκου καὶ τὴν Κοπτικῆν. Οὕτως ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 70 τοῦ Μοζαραβικοῦ Mis-
sale ἀναγινώσκομεν:

«Πιστεύομεν ἅμα καὶ ὁμολογοῦμεν καὶ ἐξ ὠθήσεως καθαρᾶς πίστεως
νὰ σιωπήσωμεν δὲν ἐπιτρέπομεν εἰς ἑαυτούς, ὅτι σὺ ὁ Κύριος καὶ Λυτρωτὴς
ἡμῶν ὑπὲρ ἡμῶν τῶν ἀθλίων ἐν σταυρῷ ἐκρεμάσθης, καὶ κατέβης εἰς τὸν Ἄ-
δην, ἵνα ἡμᾶς ἀνυψώσης εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ ὅτι κατέλιπες ἡμῖν παράδειγμα,
ἵνα σοὶ τῷ Κυρίῳ ἀκολουθοῦντες ὑπομένωμεν ἐν τῷ κόσμῳ».

Παρομοία καὶ τῆς ὑπ' ἀριθ. 588 διακρινομένη διὰ τὴν βραχυτέτα αὐτῆς
«Διακηρύττομεν, Κύριε, καὶ δὲν σιγῶμεν, ὅτι ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας ἀπολυτρώ-
σεως παρεδόθης καὶ ἀπέθανες καὶ ἐτάφης καὶ ἀνῆλθες εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ
ὅτι θὰ ἔλθῃς ἐν τέλει εἰς τὸ κρίναι».

Αὕτη καὶ ἡ ἐν τῷ Liber Ordinum (σελ. 271) ὑπενθυμίζουσι τὸν Αἰγυ-
πτιακὸν τύπον. Ἔχει δὲ ὡς ἑξῆς:

«Πιστεύομεν, παντοδύναμε Θεέ, ὅτι ὁ Μονογενὴς Υἱὸς σου ὑπὲρ ἡμῶν
ἔπαθεν, ἀπέθανε καὶ ἐτάφη καὶ ὁμολογοῦμεν, ὅτι οὗτος ἀπὸ τοῦ Ἄδου ἐπαν-
ελθὼν ἀνέβη εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ πιστεύομεν ὅτι ἐκάθισεν εἰς τὴν δεξιάν σου
καὶ ἄνευ δισταγμοῦ διακηρύττομεν».

Ἐπίσης καὶ ἡ Ἀναμνήσις ὑπενθυμίζουσαι τὸν Συρορρωματικὸν τύπον,
ὡς ἡ ἐπομένη ἐκ τοῦ Liber Ordinum (σελ. 269):

«Μεμνημένοι τοῦ μακαριωτάτου πάθους τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χρι-
στοῦ καὶ τῆς ἀπὸ τοῦ Ἄδου ἀναστάσεως, ἀλλὰ καὶ τῆς εἰς οὐρανοὺς ἀνάδου
προσφέρομεν τὴν ἐνδόξω μεγαλειότητί σου τὴν θυσίαν τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴ-
νου».

Ὁσαύτως ἄλλαι εἶναι συνδεδεμέναι μετὰ τῆς Ἐπικλήσεως, ἐπερχο-
μένης ὡς συνεχείας αὐτῶν.

Οὕτως ἡ τῆς ὑπ' ἀριθ. 1191 συναπτομένη μετὰ τῆς Ἐπικλήσεως ἔχει
ὡς ἑξῆς: «Ἀπαγγελθέντων, Κύριε, τῶν παραγγελμάτων τῶν μυστηρίων τοῦ
Μονογενοῦς σου Υἱοῦ, ἅμα δὲ καὶ μνείαν ποιούμενοι τοῦ ἐνδοξοῦ πάθους καὶ
τῆς Ἀναστάσεως καὶ τῆς εἰς οὐρανοὺς ἀναβάσεως ἱκετευτικῶς αἰτούμεθα καὶ
ζητοῦμεν, ἵνα εἰς τὰς θυσίας ταύτας τὸ πλήρωμα τῶν σῶν εὐλογιῶν κατέλθῃ
καὶ ἐγγύσης εἰς αὐτὰ τὸν ὄμβρον τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος ἐξ οὐρανῶν, ἵνα
γένηται ἡ θυσία αὕτη κατὰ τὴν τάξιν τῶν πατριαρχῶν καὶ τῶν προφητῶν σου
ἵνα ὡς ὑπ' ἐκείνων τυπικῶς ἐπιτελούντων καὶ τὴν ἔλευσιν τοῦ Μονογενοῦς
σου Υἱοῦ προσημαιομένων, ἡ Μεγαλωσύνη σου ἠὲ δόκησε νὰ δεχθῇ, οὕτω
καὶ τὴν θυσίαν ταύτην καταξιώσης ὅπως προσδεχθῆς καὶ ἀγιάσης, ὅπερ
ἐστὶν ἀληθὲς σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ Υἱοῦ σου,
ὅστις ὑπὲρ ἡμῶν ἐγένετο ἱερεὺς καὶ θύμα».

Πλείονα περί τῶν μορφῶν τῆς ἐν ταῖς Μοζαραβικαῖς λειτουργίαις Ἀναμνήσεως δύναται τις νὰ ἴδῃ ἐν τῷ μνημονευομένῳ ἔργῳ τοῦ Lietzmann σελ. 62-68.

23. "Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν Ἐπίκλησιν τὴν ἀντικαταστήσασαν τὴν Ἀνάμνησιν ἢ καὶ συγχωνεύσασαν αὐτὴν εἰς ἑαυτήν, ἔχομεν κατὰ τὸν Lietzmann⁵⁵ ἀφθονον ὑλικὸν κατανεμώμενον εἰς διαφόρους τύπους. Εἶναι ἐμφανές, ὅτι αὕτη εἶναι στοιχεῖον παλαιότερων χρόνων. Ὡς πρῶτος δὲ τύπος αὐτῆς τάσσεται ὑπὸ τοῦ Lietzmann αἱ Ἐπικλήσεις αἱ ἔχουσαι τὸ ρῆμα *descendat* (=καταβῆτω). Οὕτως ἢ ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 654 λειτουργίᾳ Ἐπίκλησις ἔχει οὕτω:

«... Ἄς ἀγίαση, αἰτούμαι, καταβαῖνον τὸ σὸν καὶ τοῦ Πατρὸς ἅγιον Πνεῦμα ἐπὶ τὰς προσενεχθείσας θυσίας ταύτας καὶ ἄς ποιήσῃ πλήρως τοῦ σώματος καὶ αἵματός σου σύμμορφα (*conformia*) ἵνα τὰ τρία ταῦτα, τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα καὶ τὸ ὕδωρ, δι' ὧν ἀπολυόμεθα, τρεφόμεθα καὶ ἐξυγιούμεθα, τῶν λαμβανόντων τὰς νόσους εὐθὺς ἐκδιώκωσι καὶ ἀσφαλῆ σωτηρίαν παρέχωσι».

Τοιαῦται ἐπικλήσεις μετὰ τοῦ *descendat* ἢ τοῦ στενοτάτην σημασίαν πρὸς αὐτὸ ἔχοντος *inlabere* ἢ τοῦ *emitte* ἢ τοῦ *infunde* παραθέτει ὁ Lietzmann ἀρκετάς.

Δεύτερον τύπον, εἰς τὸν ὁποῖον ἀμαυρῶς πως διατυποῦται ἢ Ἐπικλήσεις, εἶναι ὁ ἀφθόνως ἐκπροσωπούμενος ἐν τῇ Μοζαραβικῇ λειτουργίᾳ καὶ περιοριζόμενος εἰς ἀπλὴν αἴτησιν εὐλογίας καὶ ἰάσεως. Οὕτως ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 161 λειτουργίᾳ ἢ Ἐπίκλησις διατυποῦται οὕτως: «Ἴνα ἀγίασης ταῦτα, ἃ σοι προσφέρομεν, καὶ ἡμᾶς αὐτοὺς εὐλογήσης τῇ μεταλήψει τῆς θυσίας ταύτης». Περισσότερον ἐξειργασμένη Ἐπίκλησις τοῦ τύπου τούτου εἶναι ἢ τῆς ὑπ' 745 λειτουργίας ἔχουσα οὕτως: «Αἰτούμεθα, φοβερὲ καὶ εὐσπλαγχνικώτατε Πάτερ, ἵνα τὴν θυσίαν ταύτην τὴν καθ' ὁμοίωσιν τοῦ σώματος καὶ αἵματος αὐτοῦ σοὶ προσενεχθεῖσαν διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ ἀγίασης καὶ εὐλογήσης, διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ δεχθῆς καὶ παραλάβῃς, καὶ ἡμῖν τοῖς παισὶ σου τοῖς προσημειωθείσις διὰ τοῦ αὐτοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ ἕλεως διανείμῃς, εὐμενῆς μεταδώσης».

Τρίτος τις τύπος Ἐπικλήσεων εἶναι ὁ ἐμπεριέχων στοιχεῖα εὐχῆς τῆς Προσκομιδῆς (*Offertorium*). Παράδειγμα τοῦ τύπου τούτου εἶναι καὶ τῆς ἐν *Liber Ordinum* λειτουργίας ἐν σελ. 279 ἀναγινωσκομένη ἔχουσα οὕτως:

«Ταύτην τὴν θυσίαν τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου, ἥτις ὑπ' ἐμοῦ τοῦ ἀναξίου σου ἀπετέθη ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου, ἐκ τῶν βασιλικῶν σου θρόνων, αἰώνιε παντοδύναμε Θεέ, ἐπίδε ἰλέφ ὄμματι καὶ εὐλόγησον διὰ χειρὸς τοῦ ἐνδόξου σου ἀγγέλου».

Ἡ συχνοτέρα ὅμως μορφή τῆς Ἐπικλήσεως εἶναι ἢ συνδυάζουσα τὴν

55. Αὐτόθ. 98-113.

αίτησιν πρὸς εὐμενῆ ἀποδοχὴν τῆς θυσίας μετὰ τῆς δεήσεως πρὸς εὐλογίαν καὶ καθαγιασμόν, ἦτοι, ὡς χαρακτηρίζει τὴν μορφήν ταύτην ὁ Lietzmann⁵⁶, καθαρῶς εὐχὴ Προσκομιδῆς λαμβανούσης τὴν θέσιν τῆς Ἐπικλήσεως. Οὕτω τοιοῦτου τύπου Ἐπικλήσις εἶναι ἡ συντομωτάτη καὶ ἀπαντῶσα εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 61 καὶ ἄλλας πολλὰς λειτουργίας τοῦ Μοζαραβικοῦ Missale ἔχουσα οὕτω:

«Τὴν προσενηθεῖσάν σοι ταύτην θυσίαν... εὐμενῶς δέξαι καὶ τῇ ἀοράτῳ ἐκείνῃ χάριτί σου ἀγιάσον».

Ἦσαύτως καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 809: «Ἴνα ταύτην τὴν προσφορὰν ἡμῶν εὐδοκήσης νὰ δεχθῆς καὶ νὰ εὐλογήσης, ὡς ἠδὲ δόκησας νὰ εὐλογήσης τὸ δῶρον Ἄβελ τοῦ δικαίου παιδός σου».

Τοσαῦτα καὶ περὶ τῆς Μοζαραβικῆς Ἐπικλήσεως, βραχύτατα ἐκ τῶν ἐκτενεστερῶν τοῦ Lietzmann εἰλημμένα. Ἡ εὐχὴ αὕτη Post pridie ἐπιγραφομένη ἐν τοῖς χειρογράφοις καλεῖται ὑπὸ τοῦ Ἰσιδώρου «conformatio sacramenti» ἀριθμουμένη ἕκτη ὑπ' αὐτοῦ⁵⁷.

7. Τὸ σύμβολον τῆς Πίστεως, ἡ κλάσις, ἡ Κυριακὴ προσευχή.

24. Ὡς συνέχεια τῆς Ἐπικλήσεως ἢ τῆς Post pridie δύναται νὰ θεωρηθῆ ἡ σύντομος τις εὐχὴ ἔχουσα ἐν μεταφράσει οὕτω:

«Σὺ εἶ παρὼν, ἅγιε Κύριε, διότι σὺ ταῦτα πάντα ἡμῖν τοῖς ἀναξίοις δούλοις σου πάνυ ἀγαθὰ δημιουργεῖς, ἀγιάτεις, ζωοποιεῖς †, εὐλογεῖς καὶ παρέχεις ἡμῖν, ἵνα ὧσιν ἠὲ εὐλογημένα παρὰ σοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀπόκρ. Ἀμήν». Αὕτη κατὰ τὸν Leclercq⁵⁸ ἀπαντᾷ σπανιώτατα καὶ ὡς μόνη Ἐπικλήσις, ἐπισυναπτομένη ὡς τὸ τέλος τοῦ Post pridie. Ἐχει ληφθῆ αὐτολεξεῖ ἐκ τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργίας, εἰσαχθεῖσα ἀρχικῶς ἐκεῖ πρὸς εὐλογίαν τοῦ ἐλαίου καὶ τῶν ἀπαρχῶν. Ἐνταῦθα ὅμως ἀναφέρονται προφανῶς εἰς τὰ καθαγιασθέντα, ἅτινα ὁ Θεὸς ἐδημιούργησεν ἀοράτως ἀγαθὰ διὰ τῆς μυστηριώδους μεταβολῆς, ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἐπακολουθούντων ρημάτων «sanctificas, vivificas, benedicis», τῶν συνδεομένων καὶ διὰ σφραγίσεως διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ καὶ ἐπὶ πλέον, ὡς παρατηρεῖ ὁ Jungmann⁵⁹, ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ vivificas, τὸ ὁποῖον χρησιμοποιοεῖται ἐνίοτε εἰς τὴν σημασίαν τοῦ καθαγιασμοῦ.

25. Μετὰ τοῦτο ὁ ἱερεὺς λαμβάνει τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου ἐκ τοῦ δισκαρίου καὶ θέτων αὐτὸ ὑπὲρ τὸ ποτήριον εὐλογεῖ τὸν λαὸν λέγων καὶ μὴ στρεφόμενος

56. Αὐτόθ. σελ. 110.

57. Ἐνθ' ἄνωτ. «Porro sexta ex hinc succedit, conformatio sacramenti, ut oblatio quae Deo offertur, sanctificata per Spiritum sanctum, Christi corpori ac sanguini conformetur».

58. Ἐνθ' ἄνωτ. στήλ. 686.

59. Ἐνθ' ἄνωτ. III 186 ὑποσ. 21.

πρὸς αὐτόν: Dominus sit semper vobiscum. Τοῦ χοροῦ δὲ ἀποκρινομένου et cum spiritu tuo λέγει ὁ πρεσβύτερος· «Τὴν πίστιν, ἣν καρδίᾳ πιστεύομεν καὶ διὰ τοῦ στόματος ὁμολογήσωμεν». Καὶ ὑψοῖ τὸν ἄρτον εἰς σημεῖον, ὥστε νὰ βλέπεται οὗτος ὑπὸ τοῦ λαοῦ. Καὶ ἐπακολουθεῖ τὸ σύμβολον τῆς πίστεως λεγόμενον ὑπὸ πάντων, ὁρισθὲν ὑπὸ τῆς τρίτης ἐν Τολέδῳ (589) συνόδου διὰ τοῦ δευτέρου κανόνος αὐτῆς, «πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς προσφάτου ἐπιστροφῆς τοῦ λαοῦ» ἐκ τοῦ Ἀρειανισμοῦ «κατὰ τὸν τύπον τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ Πατέρων». Ἐτοποθετήθη δὲ ἡ ἀπαγγελία τοῦ συμβόλου εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς λειτουργίας, ἵνα «πρῶτον ὁμολογῇ ὁ λαὸς τὴν πίστιν αὐτοῦ καὶ τότε μετὰ καρδίας κεκαθαρμένης διὰ τῆς πίστεως» προσέρχεται εἰς τὴν κοινωνίαν. Τὸ ἀπαγγελλόμενον κατὰ ταῦτα Σύμβολον εἶναι τὸ τῆς Νικαίας — Κων/πόλεως, τὸ ἐν χρήσει καὶ παρ' ἡμῶν, μετὰ τῆς προσθήκης ὅμως τοῦ Filioque, τὸ ὁποῖον παρεισήχθη τὸ κατ' ἀρχὰς ἐν τῇ Ἰσπανίᾳ ὡς Ἀντιαρειανὴ διακήρυξις καὶ ἐκεῖθεν ἐγενικεύθη καθ' ἅπασαν τὴν Δυτικὴν ἐκκλησίαν⁶⁰. Οὕτως ἡ εἰσαγωγή τοῦ Συμβόλου εἰς τὴν λειτουργίαν, ἡ γενομένη τὸ πρῶτον ἐν Κων/λει ἐπὶ Ἰουστίνου Β' (568), εἰσήχθη καὶ ἐν τῇ Δύσει πρῶτον ἐν Ἰσπανίᾳ, ἐκεῖθεν δὲ εἰς τὰς Γαλλικανικὰς ἐκκλησίας, βραδύτερον δέ, ὡς εἶπομεν ἀλλαχοῦ, καὶ ἐν τῇ Ρώμῃ.

26. Ἀπαγγελλομένου ἐμμελῶς τοῦ Συμβόλου ὁ ἱερεὺς κλᾶ τὸν ἄρτον εἰς τὸ μέσον, εἰς τεμάχια δύο. Τὸ ἐν δὲ ἐκ τούτων κλᾶ πάλιν εἰς πέντε τεμάχια, ἅτινα τοποθετεῖ εἰς εὐθείαν γραμμὴν, τὸ ἐν ὑπὸ τὸ ἄλλο. Ἐῖτα λαβὼν τὸ ἕτερον κλᾶ τοῦτο εἰς τέσσαρα τεμάχια, τοποθετῶν τὰ μὲν δύο ἐκατέρωθεν τῆς εὐθείας γραμμῆς, ὥστε νὰ σχηματίζεται μετ' αὐτῆς σταυρός, τὰ δὲ ἕτερα δύο δεξιόθεν κάτωθι ἀλλήλων, καθ' ὃ ἀκριβῶς σχῆμα καὶ ἐν τῷ Γαλλικανικῷ τύπῳ, τὰ αὐτὰ δ' ὀνόματα, ἅτινα ἐν τῷ τύπῳ τούτῳ φέρουσι τὰ τεμάχια ταῦτα, ἔχουσι καὶ ἐν τῇ Μοζαραβικῇ λειτουργίᾳ. Ἀποκαλυφθέντος δὲ μετὰ τὴν τοποθέτησιν ταύτην τοῦ ποτηρίου ὁ ἱερεὺς δέεται μυστικῶς ὑπὲρ τῶν πιστῶν, ποιούμενος «memento pro vivis». Τὸ memento τοῦτο εἰσήχθη μεταγενεστέρως, ὁ Hidelfonsus ἐν τούτοις ὑπαινίττεται τὴν κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο ἀπαγγελίαν τῶν ὀνομάτων. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι καὶ ἐν τῇ Βυζαντινῇ λειτουργίᾳ κατ' ἔθος μὴ ἀναγραφόμενον ἐν τοῖς χειρογράφοις ὁ ἱερεὺς μετὰ τὴν κοινωνίαν τοῦ κλήρου ἐκκενῶν τὸ δισκάριον ἐντὸς τοῦ ποτηρίου λέγει: Ἀπόπλυνον, Κύριε, τὰς ἀμαρτίας τῶν ἐνθάδε μνημονευθέντων δούλων σου.

27. Τοῦ Συμβόλου περατωθέντος καὶ μετ' αὐτοῦ καὶ τῆς ὡς ἄνω κλάσεως τοῦ ἄρτου καὶ τοποθετήσεως τῶν τεμαχίων, ὁ ἱερεὺς ἀπαγγέλλει τὴν Κυριακὴν προσευχὴν, προτάσων ταύτης εἰσαγωγικὴν εὐχὴν, ποικίλλουσαν καὶ ἐναλλασσομένην, ὡς καὶ αἱ λοιπαί, ἀναλόγως τῶν ἡμερῶν καὶ τῶν ἑορτῶν. Αὕτη

60. Πρβλ. Dix μνημ. ἐργ. σελ. 487.

κατὰ τὴν λειτουργίαν τῆς ἑορτῆς τῶν Χριστουγέννων ἔχει ὡς ἔπεται ἐν μεταφράσει⁶¹:

«Τοῦθ' ὅπερ ἡ Ὁδός, ἵνα ἀκολουθῶμεν ἔδειξε, τοῦθ' ὅπερ ἡ Ζωὴ ἵνα λέγωμεν ἐδίδαξε, τοῦθ' ὅπερ ἡ Ἀλήθεια, ἵνα κρατῶμεν, καθώρισε, σοί, Ὑψιστε Πάτερ, μετὰ φόβου καρδίας ἀναβοῶμεν ἐκ γῆς: Πάτερ ἡμῶν...».

Ὁ Dix⁶² ἐξ ἄλλου παραθέτει τὴν τῆς λειτουργίας τῆς πρώτης τοῦ ἔτους, περὶ τῆς ὁποίας πιθανολογεῖ ὅτι εἶναι μία ἐκ τῶν παλαιότερων συνθέσεων. Ἐχει αὕτη, ὡς μετέφρασεν οὗτος εἰς τὴν Ἀγγλικήν, ὡς ἔπεται: «Κύριε, ὁ ὢν ἡ μεγάλη ἡμέρα διὰ τοὺς ἀγγέλους καὶ ἡ μικρὰ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῶν ἀνθρώπων, ὁ Λόγος ὁ ὢν Θεὸς πρὸ πάντων τῶν χρόνων, ὁ Λόγος ὁ γενόμενος σὰρξ κατὰ τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, ὁ δημιουργηθεὶς ὑπὸ τὸν ἥλιον ὁ ὢν δημιουργὸς τοῦ ἡλίου, ἀξίωσον ἡμᾶς, τὴν ἱεράν σύναξιν τῆς ἐκκλησίας ἐν τῷ αἴνῳ σου κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην, ἵνα ἡμεῖς, οἵτινες ἀφιερῶσαμεν τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔτους εἰς σέ μετὰ τῶν ἀπαρχῶν τούτων, θύσωμεν εἰς Σέ διὰ τῆς χάριτός σου καὶ ὄλον τὸν χρόνον τοῦ κύκλου του διὰ τοιαύτης πορείας καὶ ἔργων, ὥστε νὰ εἶναι ταῦτα ἀρεστὰ εἰς σέ. Διότι ἐπὶ τῷ παραγγέλματί σου δεόμεθά σου ἀπὸ τῆς γῆς: Πάτερ ἡμῶν...».

28. Ἡ Κυριακὴ προσευχὴ ἀριθμουμένη τελευταία ἐκ τῶν ἑπτὰ εὐχῶν τῆς λειτουργίας ὑπὸ τοῦ Ἰσιδώρου⁶³ ἀπηγγέλλετο καθ' ἀπάσας τὰς λειτουργίας, τῆς τετάρτης ἐν Τολεδῶ συνόδου ὀρισάσης τοῦτο διὰ τοῦ 10 κανόνος αὐτῆς πρὸς κατάπαυσιν τῆς πράξεως ἱερέων τινῶν, ἀπαγγελλόντων ταύτην μόνον κατὰ τὰς Κυριακάς. Καθ' ἃ δὲ διατάσσεται ἐν τῷ Missale mixtum ἀπαγγέλλει ταύτην ὁ ἱερεὺς, τοῦ λαοῦ ἐπεμβαίνοντος μεθ' ἐκάστην αἴτησιν διὰ τοῦ Ἀμήν, ὅπερ οὕτω σημειοῦται ἐπαναλαμβανόμενον πεντάκις, διότι μετὰ τὸ αἶτημα Τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον .. ὁ λαὸς ἀπαντᾷ: διότι ὁ Θεὸς εἶ («Quia Deus es»), καθὼς καὶ μετὰ τὸ Μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς εἰς πειρασμὸν ἢ ἀπάντησις τοῦ λαοῦ εἶναι «Ἀλλὰ ρῦσαι ἡμᾶς τοῦ πονηροῦ». Ἐκ τῶν παρεμβάσεων τούτων τοῦ λαοῦ δύναται τις νὰ συναγάγῃ, ὅτι καὶ τὸ Πάτερ ἡμῶν ἐλέγγοτο παλαιότερον ὑπὸ παντὸς τοῦ λαοῦ. Φαίνεται δὲ ὅτι ἀπηγγέλλετο ἐμμελῶς, διότι, ὡς παρατηρεῖ ὁ Jungmann⁶⁴, τὸ Libera nos ἐλάμβανε τὸν τόνον τοῦ Πάτερ ἡμῶν.

Ἐπηκολούθει ὁ ἐμβολισμὸς, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν Leclercq⁶⁵ δὲν ἦτο μεταβλητὸς, ὡς παρὰ ταῖς Γαλλικανικαῖς ἐκκλησιαίς, ἀλλὰ μόνιμος καὶ στερεό-

61. Hammond ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 343.

62. Ἐνθ' ἄν. σελ. 519.

63. Ἐνθ' ἄνωτ. «Harum ultima est oratio, qua Dominus noster discipulos suos orare instituit »

64. Ἐνθ' ἄνωτ. III σελ. 211 ὑποσημ. 65.

65. Ἐνθ' ἄνωτ. στήλ. 688.

τυπος. Ἦτο δὲ οὗτος παράφρασις τοῦ τελευταίου αἰτήματος καὶ ἀπηγγέλλετο ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἐμμελῶς ὡς ἡ Κυριακὴ προσευχὴ. Κατὰ τὸν Hammond εἶχεν ἐν πιστῇ μεταφράσει ὡς ἐξῆς:

Ἄ'Ελεύθεροι ἀπὸ τοῦ πονηροῦ, στερεοὶ πάντοτε ἐν τῷ ἀγαθῷ, ἀξιοθείημεν δουλεύειν σοὶ τῷ Θεῷ καὶ Κυρίῳ ἡμῶν. Θεοῦ, Κύριε, τέλος (ἐνταῦθα τύπτει τὸ στήθος αὐτοῦ) ταῖς ἀμαρτίαις ἡμῶν· δὸς χαρὰν τοῖς ταρασσομένοις, παράσχου λύτρωσιν τοῖς αἰχμαλώτοις, ὑγείαν τοῖς ἀσθενέσι, ἀνάπαυσιν τοῖς κεκοιμημένοις· χορήγει εἰρήνην καὶ ἀσφάλειαν καθ' ἀπάσας τὰς ἡμέρας ἡμῶν. Σύντριψον τὸ θράσος τῶν ἐχθρῶν ἡμῶν καὶ ἐπάκουσον, Κύριε, τῶν δεήσεων τῶν δούλων σου πάντων τῶν πιστῶν χριστιανῶν ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ καὶ ἐν παντὶ καιρῷ. Διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ Υἱοῦ σου, ὃς μετὰ σοῦ ζῆ καὶ βασιλεύει ἐν ἐνότητι τοῦ Πνεύματος τοῦ ἀγίου Θεοῦ εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων. Ἄπόκρ. Ἀμήν».

8. Commixtio καὶ Εὐλογία.

29. Ἀκολουθῶς ὁ ἱερεὺς λαμβάνει ἐκ τοῦ δίσκου τὸ τεμάχιον τὸ καλούμενον Regnum καὶ κρατεῖ αὐτὸ ὑπὲρ τὸ ποτήριον λέγων κατὰ τὴν περίοδον τῆς Ἀναστάσεως μέχρι τῆς Πεντηκοστῆς τρίς: Ἐνίκησεν ὁ λέων ἐκ τῆς φυλῆς Ἰούδα, ἡ ρίζα Δαβίδ. Ἀλληλουῖα. Καὶ ἀποκρίνεται ὁ χορὸς τρίς ὡσαύτως: Ὁ καθήμενος ἐπὶ τῶν Χερουβεὶμ. Ἡ ρίζα Δαβίδ, Ἀλληλουῖα. Καὶ ὁ ἱερεὺς χαμηλῇ τῇ φωνῇ λέγει καθ' ἑαυτόν: Τὰ ἅγια τοῖς ἀγίοις καὶ ἡ ἔνωσις τοῦ Σώματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ εἶη τοῖς λαμβάνουσι καὶ πίνουσι ἡμῖν εἰς ἄφεσιν καὶ τοῖς κεκοιμημένοις πιστοῖς παρέστω εἰς ἀνάπαυσιν. Καὶ ρίπτει τὸ τεμάχιον εἰς τὸ ποτήριον.

Ἡ σειρὰ τῶν τελετῶν τούτων κατὰ τὸν Duchesne⁶⁶ μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ 17 κανόνος τῆς τετάρτης συνόδου τοῦ Τολέδου, ἥτις μνημονεῖ τῆς Κυριακῆς προσευχῆς, εἶτα τῆς Commixtio, εἶτα τῆς εὐλογίας καὶ ἐν τέλει τῆς Κοινωνίας.

Ἡ φράσις τὰ ἅγια τοῖς ἀγίοις (sancta sanctis) ἐνταῦθα ὑπενθυμίζει τὴν παράλληλον ἐκφώνησιν τῶν Ἀνατολικῶν λειτουργιῶν. Καὶ λέγεται μὲν ἐνταῦθα χαμηλῇ τῇ φωνῇ. Ἄλλ' ὁ Lesley⁶⁷ καὶ ὁ Brou⁶⁸ ὑποθέτουσι βασίμως, ὅτι ἄλλοτε ἐν Ἰσπανίᾳ καὶ Γαλλίᾳ ἐλέγετο ἐκφώνως. Ἐν τῇ Γαλλικανικῇ δὲ λειτουργίᾳ συνωδεύετο ὑπὸ τοῦ Trecanum ὕμνου εἰς τὴν Τριάδα, ὅπως καὶ ἐν ταῖς Ἀνατολικαῖς λειτουργίαις ἡ ψαλλομένη ἀπόκρισις εἰς τὴν ἐκφώνησιν ταύτην ἐνέχει χαρακτηριστὰ δοξολογίας (=Εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος... εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρός. Ἀμήν).

66. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 212.

67. Παρὰ Leclercq ἐνθ' ἄνωτ. στήλ. 689.

68. Jungmann ἐνθ' ἄνωτ. III στήλ. 222 ὑποσ. 29.

30. Ἐπακολουθεῖ ἡ εὐλογία ὡς καὶ ἐν τῇ Γαλλικανικῇ λειτουργίᾳ. Ἐφ' ὅσον δὲν ὑπῆρχε συλλειτουργῶν καὶ διάκονος, ἔλεγεν ὁ ἱερεὺς «*alia voce*» μετὰ τὴν ρίψιν τοῦ τεμαχίου τοῦ ἄρτου εἰς τὸ ποτήριον: «*Humiliate vos benedictioni*», ταυτόσημον σχεδὸν πρὸς τὸ ἐν ταῖς Ἀνατολικαῖς λειτουργίαις «Τὰς κεφαλὰς ὑμῶν τῷ Κυρίῳ κλίνατε», τὸ πρὸ τῆς κλάσεως ἐν αὐταῖς ἐκφωνούμενον. Καὶ εὐθὺς ἀπήγγελλεν ὁ ἱερεὺς εὐχὴν διακοπτομένην ὑπὸ τοῦ λαοῦ διὰ τοῦ Ἀμήν, παραλλάσσουσιν δὲ καὶ ταύτην ἀναλόγως τῶν ἡμερῶν καὶ ἑορτῶν. Οὕτως ἐν τῇ ἑορτῇ τῶν Χριστουγέννων ἀπηγγέλλετο αὕτη ἡ εὐχή⁶⁹:

«Ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ὅστις ποτὲ ὑπὲρ ἡμῶν σήμερον ἠδόκησε νὰ γεννηθῆ, αὐτὸς ὑμᾶς διὰ τῆς αὐτοῦ γεννήσεως εὐλογοῖ. Ἀποκρ. Ἀμήν. Καὶ αὐτός, ὅστις τὴν νηπιότητα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως λαμβάνων δι' εὐτελῶν ἐνεδύθη σπαργάνων, διὰ τῶν οὐρανίων ἐνδυμάτων τῶν ἀρετῶν εἶθε νὰ ἐνδύσῃ ὑμᾶς. Ἀποκρ. Ἀμήν. Καὶ εἶη τῶν καρδιῶν ὑμῶν ἐνδοτέρα τροφὴ αὐτός, ὅστις ἐν τῇ φάτνῃ ἀνακλιθεῖς, ἠθέλησε τοῖς πιστοῖς νὰ δεῖξῃ ἑαυτὸν ἐσθίόμενον. Ἀποκρ. Ἀμήν. Δι' εὐσπλαγχνίαν αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, ὅς ἐστιν εὐλογητὸς καὶ ζῆ καὶ πάντα κυβερνᾷ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων. Ἀμήν».

Ὁ Dix⁷⁰ ἐξ ἄλλου παραθέτει τὴν εὐλογίαν τῆς λειτουργίας τοῦ νέου ἔτους ἔχουσιν ἐκ τῆς Ἀγγλικῆς μεταφράσεώς της οὕτως:

«Εἶθε πάντες ὑμεῖς, οἵτινες ὑπεδέξασθε τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔτους τούτου μεθ' ὑμῶν πρὸς Αὐτὸν νὰ ὀδηγηθῆτε ἀνευ ἁμαρτίας εἰς τὸ τέλος αὐτοῦ διὰ τῆς ἐμμόνου προστασίας τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν. Ἀμήν. Καὶ εἶθε ὁ αὐτὸς Λυτρωτῆς ἡμῶν νὰ δωρήσῃται ὑμῖν ὥστε τὸ ἔτος τοῦτο νὰ εἶναι εἰρηνικὸν καὶ εὐτυχές, ἵνα αἱ καρδίαι ὑμῶν ἐγκαρτερῶσι πάντοτε εἰς αὐτόν. Ἀμήν. Ὡστε εὐλογοῦμενοι ὑπ' Αὐτοῦ, τοῦ ποιήσαντος τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, ἐκεῖνοι οἵτινες νῦν ἀρχίζουσιν ἐν δάκρυσι μετὰ ταῦτα πληρωθῶσι μετὰ πνευματικῶν φῶδῶν. Ἀμήν». Ὁ Leclercq⁷¹ κρίνων γενικῶς τὰς εὐχὰς ταύτας παρατηρεῖ, ὅτι εἰς τὴν ἐξωτερικὴν αὐτῶν μορφήν παρουσιάζονται διαφοραὶ τινες πρὸς τὰς τῶν Γαλλικανικῶν λειτουργιῶν, ἀλλ' ἡ τελετὴ παρουσιάζει ἀναλογίας ἐμφανεῖς, ἡ κατὰ τὸ σημεῖον δὲ τοῦτο εὐλογία ἐν ταῖς Δυτικαῖς λειτουργίαις προσιδιάζει μόνον εἰς αὐτάς.

Ὁ Dix⁷² ἐξ ἐτέρου παρατηρεῖ, ὅτι κατ' αὐτὸν τὸν ἑνατον αἰῶνα ἡ τριπλῆ αὕτη εὐλογία εἶναι τὸ τελικὸν κείμενον τῆς λειτουργίας τῆς Ἰσπανίας, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ἱερέα. Ἐν τῇ Ἰσπανικῇ δηλαδὴ ἐκκλησίᾳ δὲν εἰσῆχθη

69. Παρὰ Hammond ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 347.

70. Μν. ἔργ. σελ. 519.

71. Ἐνθ' ἄν.

72. Ἐνθ' ἄν.

εὐχαριστήριος δέησις μετὰ τὴν κοινωνίαν, ἀλλ' ἡ λειτουργία ἐλάμβανε τέλος μετὰ τῆς κοινωνίας. Ἡ ἐν ἔτει 633 συνελθοῦσα τετάρτη σύνοδος τοῦ Τολέδου (κανὼν 18) ἀπεδοκίμασεν ἐντόνως τοὺς ἀποπειραθέντας νὰ μεταφέρωσι τὴν εὐλογίαν ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς πρὸ τῆς κοινωνίας μετ' αὐτὴν καὶ ὥρισεν, ἵνα ἡ κοινωνία θέτῃ καὶ τὸ τέλος εἰς τὴν ὅλην τελετουργίαν, ὡς ἴσχυε καὶ πρότερον. Μόλις μετὰ δύο αἰῶνας εἰς τὸ Liber Sacramentorum φέρεται γεγραμμένη ἡ συνθήκη νὰ λέγηται βραχεῖά τις εὐχαριστήριος εὐχή (completuria) μετὰ τὴν κοινωνίαν, κατὰ μίμησιν τοῦ Ρωμαϊκοῦ τύπου. Τέσσαρες ἡμέραι τοῦ ἔτους φέρονται ἔχουσαι τοιαύτην completuriam εἰς τὰ χειρόγραφα τοῦ βιβλίου τούτου. Πλείονες ἀπαντῶνται κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα, κατὰ δὲ τὸν ἐνδέκατον εἰς τὸ Liber Ordinum ἢ πλειονότης τῶν λειτουργιῶν ἔχει καὶ τοιαύτην εὐχὴν. Παρέμεινεν ὁμοίως καὶ μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς Completuria ἢ πρὸ τῆς Κοινωνίας εὐλογία ἐν παντοτείνῃ ἰσχύϊ.

9. Κοινωνία καὶ ἀπόλυσις.

31. Ὁ ἱερεὺς ἀπευθύνει ἐν συνεχείᾳ τὸν ἀσπασμὸν Dominus sit semper vobiscum, δεχόμενος παρὰ τοῦ λαοῦ τὴν ἀπόκρισιν Et cum spiritu tuo. Καὶ ὁ χορὸς ἀρχίζει ψάλλον τὸ antiphona ad accedentes, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸ πλεῖστον τοῦ ἔτους ἔχει ὡς ἔπεται:

«Γεύσασθε καὶ ἴδετε, ὅτι χρηστός ὁ Κύριος, Ἀλληλούϊα, ἀλληλούϊα, ἀλληλούϊα. Εὐλογήσω τὸν Κύριον ἐν παντὶ καιρῷ, διαπαντός ἢ αἴνεσις αὐτοῦ ἐν τῷ στόματί μου. Ἀλληλούϊα, ἀλληλούϊα, ἀλληλούϊα. Λυτρώσεται Κύριος ψυχὰς δούλων αὐτοῦ καὶ οὐ μὴ πλημμελήσουσι πάντες οἱ ἐλπίζοντες ἐπ' αὐτόν. Ἀλληλούϊα, ἀλληλούϊα, ἀλληλούϊα. Δόξα καὶ τιμὴ τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν. Ἀλληλούϊα.»

Στίχοι δηλαδὴ ἐκ τοῦ 33 ψαλμοῦ, ὅστις ἀνέκαθεν ἐχρησιμοποιήθη ὡς κοινωνικὸν καθ' ἅπασαν τὴν ἀρχαίαν χριστιανωσύνην εἴτε ὀλόκληρος, εἴτε στίχοι αὐτοῦ, ὡς μαρτυρεῖται ἤδη ὑπὸ Κυρίλλου τῶν Ἱεροσολύμων, τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν καὶ τοῦ Ἀμβροσίου, ὡς εἶπομεν ἀλλαχοῦ. Τὰ Ἀλληλούϊα δὲ τὰ ἐπαγόμενα μεθ' ἕκαστον στίχον εἶναι ἀναμφιβόλως κατὰ τὸν Jungmann⁷³ ἢ ἐπὶ ἄλλοτε ὑπὸ παντὸς τοῦ λαοῦ ἐπαναλαμβανομένη.

Καθ' ὃν χρόνον ἐψάλλετο τὸ ἀντίφωνον τοῦτο, ἐλάμβανεν ὁ ἱερεὺς τὸ ἐπόμενον τεμάχιον, τὸ καλούμενον Gloria καὶ ἐκράτει τοῦτο ὑπὲρ τὸ ποτήριον λέγων καθ' ἑαυτόν: Ἄρτον οὐράνιον ἐκ τῆς τραπέζης τοῦ Κυρίου λήψομαι καὶ τὸ ὄνομα Κυρίου ἐπικαλέσομαι. Καὶ ἀφοῦ ἐποίησι Memento (μνημόσυνον) ἀπαγγέλλων τὰ ὀνόματα τῶν κεκοιμημένων, συνέχιζε:

«Κύριε ὁ Θεός μου, δός μοι τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Υἱοῦ σου, Κύριου

73. Μνημ. ἔργ. III σελ. 327.

ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ οὕτω λαβεῖν, ὥστε δι' αὐτοῦ νὰ ἀξιωθῶ τῆς ἀφέσεως πασῶν τῶν ἁμαρτιῶν μου καὶ νὰ πληρωθῶ τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος. Ὁς ζῆς καὶ βασιλεύεις εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν». «Χαῖρε εἰς τὸν αἰῶνα ἁγιωτάτη σὰρξ τοῦ Χριστοῦ, εἰς τὸ διηνεκές ὑψίστη ἡδύτης. Ἄρτον οὐράνιον λήψομαι καὶ τὸ ὄνομα Κυρίου ἐπικαλέσομαι».

Ἀκολουθῶς ποιεῖ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ μετὰ τοῦ τεμαχίου τοῦ καθηγιασμένου ἄρτου, ὅπερ κρατεῖ εἰς τὴν χεῖρα αὐτοῦ καὶ καταλύει αὐτό. Καὶ ἀφοῦ καλύψῃ τὸ ποτήριον, προχωρεῖ εἰς τὴν κατάλυσιν καὶ τῶν λοιπῶν τεμαχίων τοῦ δισκαρίου, ἀρχίζων ἀπὸ τῶν ἐν αὐτῷ τελευταίων κατὰ σειρὰν καὶ καλῶν τὸν λαόν, ἵνα μεταλάβῃ τοῦ καθηγιασμένου ἄρτου. Κατὰ τὸν Duchesne⁷⁴, οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ διάκονοι προσήρχοντο εἰς τὸ θυσιαστήριον καὶ ἐκοινῶνουν, οἱ λοιποὶ κληρικοὶ ἐκοινῶνουν ἐν τῷ χορῷ πρὸ τοῦ θυσιαστηρίου καὶ οἱ λαϊκοὶ ἔξω τοῦ χοροῦ κατὰ τὸν 17 κανόνα τῆς τετάρτης ἐν Τολέδῳ συνόδου.

Τῆς ἐκ τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου μεταλήψεως ὑπὸ πάντων περατωθείσης ὁ ἱερεὺς ἐλάμβανε τὸ δισκάριον καὶ θέτων αὐτὸ ὑπὲρ τὸ ἀποκαλυπτόμενον ἡδη ποτήριον ἐκαθάριζεν αὐτὸ διὰ τοῦ ἀντίχειρος, λέγων συγχρόνως: «Χαῖρε εἰς τὸν αἰῶνα οὐράνιον πόμα, ὅπερ ἐμοὶ πρὸ πάντων καὶ ὑπὲρ πάντα ἡδύ εἶ. Τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν, Ἰησοῦ Χριστοῦ διαφυλάττοι τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν μου εἰς ζωὴν αἰώνιον». Καὶ ἐκοινῶνει καὶ τοῦ αἵματος λέγων ἐν συνεχείᾳ: «Κύριε, ὁ Θεός μου, Πάτερ καὶ Υἱὲ καὶ Πνεῦμα ἅγιον, ποιήσον με σὲ πάντοτε ζητεῖν καὶ ἀγαπᾶν καὶ ἀπὸ σοῦ διὰ τῆς ἁγίας ταύτης κοινωνίας, ἣν ἔλαβον, μηδέποτε ἀποχωρεῖν, διότι σὺ εἶ ὁ Θεός καὶ ἐκτός σου οὐκ ἔστιν ἄλλος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

Τὸ missale mixtum ἀνασυντεθὲν ἐν χρόνοις, καθ' οὓς ἡ ρωμαϊκὴ ἐκκλησία εἶχεν ἀποστερήσει τὸν λαὸν τοῦ ποτηρίου, δὲν ποιεῖται λόγον καὶ περὶ τῆς κοινωνίας τῶν λοιπῶν ἐξ αὐτοῦ, ὡς ὁμιλεῖ περὶ τῆς μεταλήψεως ἐκ τοῦ καθηγιασμένου ἄρτου. Ὅτι ὁμως ἐγένετο καὶ ἐκ τοῦ ποτηρίου ἡ μεταλήψις φαίνεται σαφῶς, τόσον ἐκ τοῦ ὕμνου Communio, ὃν ἔψαλλεν ὁ χορός, ὅσον καὶ ἐκ τῆς ἐπακολουθούσης εἰς αὐτὸν εὐχῆς τοῦ ἱερέως, δέχεται δὲ καὶ ὁ Lecerq⁷⁵ παρατηρῶν, ὅτι ἐπὶ τῇ κλήσει τοῦ διακόνου *Locis vestris accedite* προσήρχοντο κατὰ τάξιν ὁ ἀνώτερος κληρικός, ὁ κατώτερος, οἱ ἄνδρες εἶτα καὶ αἱ γυναῖκες καὶ μετέδιδεν εἰς ἕκαστον τούτων ὁ ἱερεὺς καὶ ἐκ τοῦ αἵματος, διότι ἡ κοινωνία ἐγένετο ὑπ' ἀμφοτέρα τὰ εἶδη.

Τὸ ἀντίφωνον Communio εἶχεν ὡς ἑξῆς: Ἄ'Εμπλησθέντες τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ σὲ αἰνούμεν, Κύριε, Ἀλληλοῦτα, ἀλληλοῦτα, ἀλληλοῦτα. Ἡ εὐχὴ δέ, ἣν ἀπήγγελλεν ὁ ἱερεὺς, εἶναι αὕτη: Ἄ'Εμπλησθέντες τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ὁμοίως δὲ καὶ διὰ τοῦ αἵμα-

74. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 214.

75. Ἐνθ' ἄνωτ. στήλ. 690.

τ ο ς ἁγιασθέντες τῷ Θεῷ Πατρί, τῷ παντοδυνάμῳ, εὐχαριστίας ἀναπέμψωμεν, ἵνα ἔχοντες τὴν ἀνάστασιν ταύτην καὶ τὸν ἁγιασμὸν ἐνταῦθα λάβωμεν τὴν δόξαν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι. Ἄμῃν».

32. Μετὰ τοῦτο ἀσπαζόμενος καὶ τελικῶς ὁ ἱερεὺς τὸν λαὸν διὰ τοῦ Dominus sit semper vobiscum, εὐθὺς ὡς λάβῃ παρ' αὐτοῦ τὴν ἀπόκρισιν Et cum spiritu tuo, ἵσταται ἐν μέσῳ τοῦ θυσιαστηρίου καὶ ἀπαγγέλλει τὴν ἀπόλυσιν ἔχουσαν οὕτω:

«Αἱ ἱεουργίαι (sollemnia) ἐτελειώθησαν ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἡ εὐχὴ (votum) ἡμῶν εἶη δεκτὴ πρὸς εἰρήνην. Ἀπόκρι. Τῷ Θεῷ εὐχαριστίας».

Ἡ ἐν ἑορταστικῇ λειτουργίᾳ: «Ἡ λειτουργία ἐτελέσθη ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Συμπληρώσωμεν ἐν εἰρήνῃ. Ἀπόκρι. Τῷ Θεῷ εὐχαριστίας».

Τοσαῦτα καὶ περὶ τῆς Μοζαραβικῆς λειτουργίας.

ΕΝΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΙΔΙΑΖΟΝΤΩΝ ΕΙΣ ΤΟΝ ΜΟΖΑΡΑΒΙΚΟΝ ΤΥΠΟΝ

1. Το ἐκκλησιαστικὸν ἔτος.

1. Τοῦτο κατὰ τὸν F. Cabrol¹ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν πρώτην Κυριακὴν Adventus, τοῦ καθ' ἡμᾶς Τεσσαρακονθήμερου τῶν Χριστουγέννων, τὸ ὁποῖον κατὰ τοὺς Γαλλικανικὸν καὶ Μοζαραβικὸν τύπους περιελάμβανε πέντε Κυριακάς, ὡς αὐταὶ διακρίνονται σαφῶς εἰς τε τὰ Γαλλικανικὰ καὶ Ἀμβροσιανὰ καὶ Μοζαραβικὰ λειτουργικὰ βιβλία. Ἐν τῇ Ἰσπανίᾳ ὅμως προσετίθετο καὶ ἕκτη τις Κυριακὴ ἐπιπίπτουσα μεταξὺ 12 καὶ 18 Νοεμβρίου καὶ ἦτις ἦτο πρώτη Κυριακὴ μετὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Μαρτίνου. Καὶ ἀρχικῶς μὲν πρώτη μετὰ τὴν περίοδον ταύτην δεσποτικὴ ἑορτὴ ἦτο ἡ Apparitio Domini, τὰ καθ' ἡμᾶς Ἐπιφάνεια, ἑορταζομένη, ὡς καὶ παρ' ἡμῖν, τῇ 6 Ἰανουαρίου. Βραδύτερον, ὡς καὶ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Ἀνατολῆς, εἰσῆλθη καὶ ἐν Ἰσπανίᾳ, ἡ ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων τὴν 25 Δεκεμβρίου, νέον τοῦτο δεῖγμα ἐπηρεασμοῦ τῶν Ἰσπανικῶν ἐκκλησιῶν ἀπὸ τῆς Ἀνατολῆς μᾶλλον ἢ ἐκ τῆς Ρώμης.

2. Κατὰ τὴν περίοδον τὴν πρὸ τῶν Χριστουγέννων διεξήγοντο καὶ ἐν Ἰσπανίᾳ ὑπὸ τοῦ κόσμου τῶν ἐθνικῶν αἱ εἰδωλολατρικαὶ ἑορταὶ τῶν Σατουρναλίων (17 Δεκεμβρίου), ἡ Natalis invicti (25 Δεκεμβρίου) καὶ ἡ ἑορτὴ τῶν Καλενδῶν τῆς 1 Ἰανουαρίου. Εἰς ἀντίδρασιν κατὰ τῶν εἰδωλολατρικῶν τούτων ἐθίμων αἱ ἐκκλησίαι τῆς Ἰσπανίας εἶχον ὀρίσει νηστείας κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας καὶ εἰς ἀντικατάστασιν τῶν ἐθνικῶν ἑορτῶν ἄλλας χριστιανικάς.

3. Ἀπὸ τῆς ἑορτῆς τῶν Ἐπιφανείων μέχρι τῆς Τεσσαρακοστῆς παρενέπιπτον ἑννέα συνήθως Κυριακαί, ὁ ἀριθμὸς ὅμως οὗτος ὑπέκειτο εἰς μείωσιν, δεδομένου, ὅτι τὸ Πάσχα ἦτο ἑορτὴ κινητὴ, κατ' αὐτὴν δὲ ἐκανονίζετο καὶ ἡ ἑορτὴ τῆς Τεσσαρακοστῆς. Αὕτη ἀρχικῶς συνίστατο ἐκ τριῶν ἐβδομάδων. Εἰς τοῦτο δὲ ὀφείλεται ἡ μετέπειτα διαίρεσις τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς εἰς δύο μέρη, ἐκ τριῶν ἐβδομάδων ἕκαστον, τὰ μέρη δὲ ταῦτα διακρίνονται ἐμφανῶς καὶ εἰς τὰς Μοζαραβικάς καὶ Γαλλικανικάς, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν ἔτι τὴν Ρωμαϊκὴν λειτουργίαν. Ἐκ τῶν κατὰ τὴν περίοδον τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς ἑορτῶν παλαιότερα κατὰ τὸν dom Férotin ὑπῆρξεν ἡ Κυριακὴ τῶν Βαῶν. Οὗτος εἰς τὸ Liber Ordinum² ἐδημοσίευσεν καὶ τυπικὸν (Ordo), περιέχον

1. Ἐν τῷ ἄρθρῳ αὐτοῦ Mozarabe ἐν Dict. d' Arch. Chrét. et de Litur. τόμ. 12 στήλ. 417 καὶ ἐξῆς.

2. Col. 178.

τὴν εὐλογίαν τῶν κατὰ τὴν ἑορτὴν ταύτην φερομένων ὑπὸ τῶν πιστῶν βαίων, καθὼς καὶ τὰ κατὰ τὴν λιτανεῖαν τὴν διεξαγομένην κατὰ τὴν Κυριακὴν ταύτην. Ἡ παράδοσις τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως εἰς τοὺς πρὸς τὸ φῶτισμα εὐτρεπιζομένους κατηχομένους ἐγένετο κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτήν, κατὰ δὲ τὴν Μ. Πέμπτην ἐλάμβανε χώραν, ὡς καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἡ *redditio symboli*, καθ' ἣν οἱ κατηχούμενοι, ἐμαθόντες ἐν τῷ μεταξὺ τοῦτο ἀπήγγελλον αὐτό.

4. Διὰ τὴν Μ. Δευτέραν καὶ τὴν Μ. Τρίτην δὲν εἶχον συντεθῆ παλαιότερον εἰδικαὶ λειτουργίαι, ἀλλὰ τὸ *Liber Mozarabicum* μετέπειτα περιέλαβε μίαν, προωρισμένην διὰ τὰς ἡμέρας ταύτας. Εἰς τὸ *Missale mixtum* ὅμως δὲν ἀπαντῶσι τοιαῦται. Ἡ μεγάλη Πέμπτη ἦτο ἐπίσημος ἑορτὴ ἔχουσα εἰδικὴν λειτουργίαν (*in cena Domini*), ὡς καὶ ἐν ταῖς Γαλλικανικαῖς ἐκκλησίαις ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ πέμπτου αἰῶνος ἐωρτάζετο ὡς «*Natalis calicis*», ἡτοι Γενέθλιος ἡμέρα τοῦ ποτηρίου τῆς Εὐχαριστίας. Κατ' αὐτὴν κατελύετο ἡ νηστεία, ὡς καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὅπου ἐκράτησεν ἐν τέλει νὰ μὴ καταλύηται, πάντως ὅμως ἡ αὐστηρὰ τῆς Μ. Ἑβδομάδος νηστεία χαλαροῦται πῶς κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην. Ἐν τισιν ἐκκλησίαις τῆς Ἰσπανίας κατὰ παρέλκουσιν τοῦ ἐθίμου τῆς Μ. Πέμπτης εἶχε κρατήσῃ, ἵνα καὶ κατὰ πάσας τὰς Πέμπτας τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς καταλύηται ἡ νηστεία, ἀλλ' ἡ ἐν Braga σύνοδος διὰ τοῦ 16 κανόνος αὐτῆς κατέκρινε τὸ ἔθιμον τοῦτο. Κατὰ τὴν Μ. Πέμπτην συνετελεῖτο κατὰ τὸν Ἰσίδωρον Σεβίλλης καὶ ὁ καθαγιασμός τοῦ ἁγίου μύρου, ὁ δὲ ἐπίσκοπος διεξῆγε τὴν τελετὴν τοῦ *Mandatum*, ἡτοι τὴν καθ' ἡμᾶς τελετὴν τοῦ Νιπτῆρος, τὴν τελουμένην ἄχρι τοῦ νῦν καὶ ἐν Ἱεροσολύμοις, ὅπου ὁ πατριάρχης κατὰ μίμησιν τοῦ Σωτῆρος πλύνει τοὺς πόδας δώδεκα κληρικῶν. Ἡ λειτουργία κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην ἐγένετο περὶ τὸ ἑσπέρας μετὰ τὴν ἐνάτην, κατ' αὐτὴν δὲ ἐκοινωνοῦν καὶ οἱ πιστοί. Ἐκτὸς τῆς τελετῆς τοῦ *Mandatum* ἐτελεῖτο καὶ ἕτερα τίς καλουμένη *Solemne Paschae initium* (=ἱερά τοῦ Πάσχα ἀρχή). Μετὰ τὴν λειτουργίαν δηλαδὴ μετεφέρετο ἐν πομπῇ ἅγιος ἄρτος καὶ ἀπετίθετο εἰς τόπον διαμεμορφωμένον εἰς μνημεῖον, παριστῶν τὸν τάφον, ὅπου ἐτάφη ὁ Κύριος. Τὴν ἐπομένην Μ. Παρασκευὴν μετεφέρετο πάλιν ὁ ἄρτος οὗτος ἐν πομπῇ εἰς τὸ θυσιαστήριον, ὅπου καὶ ἀπετίθετο πρὸς κατάλυσιν ὑπὸ τοῦ ἱερέως. Ἡ τελετὴ αὕτη ὑπενθυμίζει τὴν Προηγιασμένην λειτουργίαν τῆς Ρώμης, τὴν ἀπαξ μόνον τοῦ ἔτους κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην ἄχρι τοῦ νῦν τελουμένην.

5. Κατὰ τὸ Μ. Σάββατον ἐτελεῖτο ἡ εὐλογία τοῦ φωτός. Ἐν πομπῇ μετέβαινον εἰς τὸ Σκευοφυλάκιον, ὅπου ὁ ἐπίσκοπος διὰ σπινθῆρος ἐκ πυρολίθου ἤναπτε λυχνίαν, καθὼς καὶ τὴν Πασχάλιον λαμπάδα καὶ ὅσα ἐκράτουν οἱ ἱερεῖς κηρία. Εἴτα ἀνεγίνωσκεν οὗτος τὴν εὐχὴν *ad benedicendum lucernam* καὶ ἕτεραν τινὰ καὶ μετὰ τοῦτο ἐν πομπῇ εἰσῆρχοντο εἰς τὸν ναόν, ὅπου ἐτοποθέτουν τὴν λυχνίαν καὶ ἐπὶ κηροπηγίου τὴν Πασχάλιον λαμπάδα, ὁ δὲ

ἐπίσκοπος ἤρχιζε ψάλλων τὸ ἀντίφωνον *Lumen verum*. Ἡ λειτουργία τοῦ Μ. Σαββάτου περιελάμβανε καὶ προφητείας δώδεκα, ἐψάλλετο δὲ κατ' αὐτήν, ὡς ἐν τῇ Ἀνατολῇ μέχρι τοῦ νῦν, καὶ ἡ ᾠδὴ τῶν τριῶν παιδῶν: Εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα Κυρίου τὸν Κύριον...

2. Ὁραι ἀκολουθιῶν.

1. Αἱ ὥραι τῶν καθημερινῶν ἀκολουθιῶν εἶχον καθορισθῆ ὡς καὶ καθ' ἀπάσας τὰς ἐκκλησίας. Ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Ἰσιδώρου Σεβίλλης δὲν ἔχομεν σοβαρὰς περὶ τούτων πληροφορίας. Ὁ κανὼν τοῦ ἁγίου *Fructuosus* ἀριθμεῖ *prima, tertia, sexta, nona, vespera, media nox, gallicinium*, ἦτοι ὡς ἔχουσιν αὐταὶ ἐν τῷ καὶ σήμερον ἐν ἰσχυῖ ὠρολογίῳ τῆς Βυζαντινῆς ἐκκλησίας, ὥραι Πρώτη, Τρίτη, Ἑκτη, Ἐνάτη, Ἑσπερινός, Μεσονυκτικόν, Ὁρθρος. Διὰ τὰς μοναχικὰς ὁμῶς ἀδελφότητας ἐκτὸς τῶν ὡς ἄνω ὠρῶν ἦσαν καθωρισμένοι καὶ *hora secunda, quarta, quinta, septima, octava, decima, undecima*, ἦτοι ὥραι δευτέρα, τετάρτη πέμπτη, ἑβδόμη, ὀγδόη, δεκάτη, ἑνδεκάτη, ἔχουσαι ἀντιστοίχους καὶ ἐν τῷ Βυζαντινῷ ὠρολογίῳ τὰ λεγόμενα Μεσώρια, τὴν Ἀκολουθίαν τῆς τραπέζης καὶ τὸ Ἀπόδειπνον. Ὑπετέθη, ὅτι οἱ μοναχοὶ ἐν ταῖς ἀδελφότησι ταύταις κατενέμοντο εἰς ὁμίλους, διαδεχομένους ἀλλήλους καὶ συνεχίζοντας οὕτω τὰς ἀκολουθίας καθ' ἑλὴν τὴν ἡμέραν καὶ τὴν νύκτα, ὡς οἱ Ἀκοίμητοι τῆς Κων/λεως, ἀλλὰ τοῦτο δὲν μαρτυρεῖται ὑπ' οὐδενός.

2. Κατὰ τὸν κανόνα τοῦ *Fructuosus* ἡ ἀκολουθία τῆς πρώτης ὥρας τῆς νυκτὸς περιελάμβανεν ἕξ εὐχὰς, δέκα ψαλμούς, αἶνον (*laus*) καὶ εὐλογίας (*benedictiones*). Καθ' ὃν δὲ χρόνον ἐπρόκειτο νὰ ἀποχωρήσωσι πρὸς ὕπνον (*ad cubilia pergentes*) ἐλέγοντο τρεῖς ψαλμοί, αἶνος, εὐλογία καὶ τὸ σύμβολον τῆς πίστεως, ὃ δὲ πεντηκοστὸς ψαλμὸς μετὰ τῆς συνοδευούσης αὐτὸν εὐχῆς ἐλέγετο κατ' ἰδίαν. Ἀξιοσημείωτον, ὅτι καὶ τὸ Μικρὸν ἀπόδειπνον τοῦ Βυζαντινοῦ τύπου, τὸ ἐν ἰσχυῖ καὶ σήμερον περιλαμβάνει τρεῖς ψαλμούς, τὴν δοξολογίαν καὶ τὸ σύμβολον τῆς πίστεως. Τὸ Μεσονυκτικὸν ἀπετελεῖτο ἀπὸ τέσσαρα ἀντίφωνα κατὰ τὴν ἐκ τριῶν ψαλμῶν διαίρεσιν τοῦ ψαλτηρίου, ἐψάλλοντο δὲ ταῦτα καθ' ὑπακοήν, ἦτοι μετ' ἐπωδοῦ εἰς ἕκαστον ψαλμὸν (*responsoria sub ternorum psalmsorum divisione canentur*) ἐπηκολούθει δ' εἶτα ἀνάγνωσις. Κατὰ τὴν ἀλεκτοροφωνίαν (*gallicinium*) ἢ τὸν Ὁρθρον ἐψάλλοντο τρεῖς ψαλμοί, μεθ' οὓς εἶπετο αἶνος (*laus*) εὐλογία ὀρθρινή.

Τοσαῦτα καὶ περὶ τῶν ἐν ταῖς Μοζαραβικαῖς ἐκκλησίαις ἀκολουθιῶν ἀποτελοῦντα τὸ τέλος τῆς περὶ τοῦ Μοζαραβικοῦ τύπου διαπραγματεύσεως συμπληρουμένης καὶ ὑφ' ὧσιν περὶ Ἀμβροσιανοῦ καὶ Γαλλικανικοῦ τύπου ἐλέχθησαν.